

22. Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939) / А. Шваб. – Луцьк, 2014. – 492 с.
23. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 kwietnia 1930 r. o rozszerzeniu granic miasta Łucka w powiecie łuckim, województwie wołyńskim // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1930. – № 35. – Poz. 287. – S. 592–593.

Малеончук Галина. Источники по истории Луцка 1919–1939 гг. в фондах Государственного архива Волынской области. В статье охарактеризованы основные типы источников, освещающих историю Луцка в 1919–1939 гг., относящихся к фондам Государственного архива Волынской области. Выделены следующие их виды: текущая документация городских органов власти, уставные документы, статистические материалы, письма, периодическая печать. Систематизированы тематические группы источников по истории межвоенного Луцка: общественно-политического (состав органов самоуправления, уставы и отчеты по деятельности общественных организаций, протоколы их заседаний и т. п.), социально-экономического (списки предприятий, финансовые отчеты по их деятельности, перечень цен и т. п.) и культурного характера (информация о создании школ, музеев, культурных и религиозных обществ и т. п.).

Ключевые слова: Луцк, Государственный архив Волынской области, архивные источники, классификация исторических источников.

Maleonchuk Galina. Sources of the History of Lutsk in the 1919–1939 in the Funds of the State Archives of Volyn Region. This article describes the main types of sources that elucidate the history of Lutsk in the 1919–1939 years, and belong to the State Archives of Volyn region. The author outlines the following types of sources: current documentation of city authorities, statutory documents, statistical data, letters, periodicals. Thematic groups of history sources of the interwar Lutsk are singled out: social and political (structure of government, statutes and reports of public organizations activities, protocols of their sessions, etc.), socio-economic (lists of enterprises, financial reports of their activities, the price lists, etc.) and the cultural (information about the establishment of schools, museums, cultural and religious associations, etc.).

Key words: Luck, the interwar period, State Archives of Volyn region, archival sources, classification of historical sources.

Стаття надійшла до редколегії
21.09.2016 р.

УДК 94(47+57)!"1934/1941":351.746.1

Володимир Баран

Боротьба радянських органів державної безпеки з «антирадянськими елементами»: 1934–1941 рр.

У статті на основі розсекречених архівних документів проаналізовано зміст і головні напрями боротьби радянських органів державної безпеки з так званим антирадянським елементом у 1934–1941 рр.

Ключові слова: органи державної безпеки, НКВС, «антирадянський елемент».

Постановка наукової проблеми та її значення. Історію радянських органів безпеки розкриває значний масив наукової літератури. Проте з кожним роком розширюється коло документальних джерел, які дають підставу ширше й ґрунтовніше розглянути різні аспекти згаданої проблеми.

Мета статті – на основі розсекречених документів, насамперед Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Галузевого державного архіву МВС України, проаналізувати зміст і напрями боротьби радянських органів безпеки з так званим антирадянським елементом у 1934–1941 рр.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. За час свого існування радянські органи безпеки зазнали значних змін, численних організаційних перетворень. З одного боку, побудова й внутрішня структура спецслужб виразно відображали ті політичні завдання, які перед ними ставила правляча верхівка країни, з іншого – вони чітко показували масштаб і сфери діяльності органів безпеки, покликаних здійснювати тотальний контроль за суспільством, жорсткий нагляд за всіма прошарками населення, а головне – викоринювати всіляких «ворогів народу». Цю

репресивну функцію радянських органів державної безпеки недвозначно підкреслював Й. Сталін, назвавши Об'єднане державне політичне управління «оголеним мечем робітничого класу» [18, с. 158].

За рішенням ЦВК СРСР, у липні 1934 року на основі ОДПУ СРСР створено Наркомат внутрішніх справ СРСР. Його центральний апарат включав низку Головних управлінь, зокрема державної безпеки, робітничо-селянської міліції, прикордонної й внутрішньої охорони, виправно-трудова таборів і трудових поселень, пожежної охорони. У структуру цього апарату також входили адміністративно-господарське управління, відділи актів громадянського стану, фінансів, кадрів і секретаріат. Подібну побудову мали наркомати внутрішніх справ союзних та автономних республік, крайових й обласних управлінь, які виконували аналогічні функції та жорстко підпорядковувалися керівному центру.

У складі Головного управління державної безпеки НКВС СРСР працювала низка відділів: особливий (боротьба з ворожим проявами в армії й на флоті), секретно-політичний (боротьба з ворожими політичними партіями та «антирадянськими елементами»), економічний (проти дія диверсіям і шкідництву в народному господарстві), іноземний (розвідувальна робота за кордоном), оперативний (охорона керівників партії та уряду, проведення обшуків, арештів і зовнішнього спостереження), спеціальний (шифрувальна робота, забезпечення секретності у відомствах), транспортний (боротьба з диверсіями й шкідництвом на транспорті), обліково-статистичний (ведення оперативного обліку, статистики та архіву). Роботою ГУДБ НКВС СРСР, у штатах якого нараховувалося понад 1,4 тис. осіб, фактично керував нарком внутрішніх справ країни або його перший заступник.

У тому ж 1934 р. до складу внутрішньої охорони НКВС СРСР включено конвойні війська, до складу ГУЛАГу – виправно-трудова заклади Наркомату юстиції, створено відділ лісової охорони. У листопаді 1934 р. при наркомі внутрішніх справ СРСР організовано Особливу нараду, яка була головним знаряддям позасудових розправ. Наприкінці року в структурі НКВС СРСР створено Головну інспекцію прикордонної внутрішньої охорони й РСМ НКВС, згодом проведено низку організаційних змін. Восени 1935 р. запроваджено спеціальні звання для працівників ГУДБ: комісар державної безпеки 1-го рангу, комісар державної безпеки 2-го рангу, комісар державної безпеки 3-го рангу, старший майор державної безпеки, майор ДБ, капітан ДБ, старший лейтенант ДБ, лейтенант ДБ, молодший лейтенант ДБ, сержант ДБ. Протягом 1935–1945 рр. існувало звання «Генеральний комісар державної безпеки», яке присвоєно Г. Ягоді, М. Єжову та Л. Берії [15, с. 59–61].

Ліквідація Об'єданого державного політичного управління й створення Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР супроводжувалися деяким послабленням репресивних функцій органів безпеки. Відомо, що колеги ОДПУ надавалося право повномасштабних позасудових репресій, аж до винесення смертних вироків у політичних справах. Натомість Особлива нарада при НКВС СРСР могла застосовувати лише заслання й вислання на строк до п'яти років, ув'язнення у виправно-трудова табори на строк до п'яти років, а щодо громадян інших держав – вислання за межі Радянського Союзу. Однак таке обмеження каральних функцій спецслужб мало тимчасовий характер і пояснювалося виключно тактичними міркуваннями найвищого політичного керівництва країни.

У 1936 р. для конспірації відділи ГУДБ отримали номери: 1-й – охорони, 2-й – оперативний, 3-й – контррозвідувальний, 4-й – секретно-політичний, 5-й – особливий, 6-й – транспорту й зв'язку, 7-й – іноземний, 8-й – обліково-реєстраційний, 9-й – спеціальний (шифрувальний), 10-й – тюремний. У наступному році 6-й відділ реорганізовано: він став займатися залізничним транспортом, із нього виділено 11-й відділ для роботи у сфері водного транспорту, шосейних доріг і зв'язку. Тоді ж у ГУДБ сформовано 12-й відділ – оперативної техніки. Водночас у складі РСМ НКВС СРСР створено спеціальну залізничну міліцію, на яку покладалися функції охорони громадського порядку й боротьби з кримінальною злочинністю на залізничному транспорті.

Улітку 1938 р. проведено чергову перебудову органів безпеки, зокрема ліквідовано ГУДБ і створено три нові управління НКВС СРСР: 1 – державної безпеки, 2 – особливих відділів, 3 – транспорту та зв'язку. У структурі 1-го управління діяли відділи: 1-й – з охорони уряду, 2-й – оперативний, 3-й – контррозвідувальний, 4-й – секретно-політичний, 5-й – іноземний, 6-й – із нагляду за міліцією, пожежною охороною, військкоматами, 7-й – оборонної промисловості, 8-й – промисловий, 9-й – сільського господарства, торгівлі, заготівель. Крім того, у центральному апараті НКВС СРСР стали працювати самостійні оперативно-чекістські підрозділи: 1-й спецвідділ – обліково-реєстраційний, 2-й спецвідділ – оперативної техніки, спецвідділ – шифрувальний, а також тюремний відділ.

У вересні 1938 р. відбулася наступна реорганізація НКВС СРСР. У структурі наркомату тепер знову сформовано Головні управління: державної безпеки, економічне, транспортне, прикордонних і внутрішніх військ, робітничо-селянської міліції, таборів, шосейних доріг, прикордонної охорони, тюремне та архівне. У складі НКВС СРСР діяли спецвідділи: 1-й – обліково-реєстраційний, 2-й – оперативної техніки, 3-й – з обшуків, арештів, зовнішнього спостереження. У наркоматі працювали управління адміністративно-господарське, коменданта московського Кремля; центральні відділи актів громадянського стану, фінансово-плановий; відділи переселенський, кадрів; секретаріат та низка інших підрозділів. До складу ГУДБ входило сім відділів [15, с. 67–72; 20, с. 17–42; 13, с. 61–67].

Така структура цілком давала змогу органам державної безпеки виконувати каральні функції диктатури пролетаріату. Це особливо переконливо виявилось під час «великого терору» 1937–1938 рр., коли за вказівкою сталінського керівництва центральні й місцеві органи НКВС влаштували криваву розправу над власним народом. Проте навіть після ухвалення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» (листопад 1938 року)¹ [17], у період так званої сталінської нормалізації чи беріївської відлиги, в умовах критики «зловживань» та «відступів» від соціалістичної законності, стратегічна позиція влади не змінилася. Масові репресії дали служили дієвим інструментом розв'язання гострих суспільних проблем і зміцнення панівного ладу.

Так, у 1939–1941 рр. продовжувала функціонувати Особлива нарада при НКВС СРСР, здійснюючи масштабні позасудові розправи. Залишалися чинними постанови ЦВК СРСР від 01 грудня 1934 р. «Про порядок ведення справ про підготовку чи здійснення терористичних актів» і від 14 вересня 1937 р. «Про внесення змін у діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік», які визначали особливий порядок розслідування й судового розгляду справ про терористичні акти, шкідництво та диверсії. У суспільній свідомості настирливо нав'язувалася сталінська ідея загострення класової боротьби, яка теоретично обґрунтовувала й практично вмотивовувала репресивну політику влади. У країні панувала гнітюча атмосфера страху та непевності, повсюдно культивувалися підозрливість і доноси.

У центрі уваги органів державної безпеки перебували насамперед «антирадянські елементи». До цієї категорії спецслужби відносили надзвичайно широке коло громадян: від реальних ворогів режиму, активних учасників антибільшовицького руху до «потенційних зрадників», морально нестійких і політично хитких осіб. Під постійним наглядом органів безпеки перебували «соціально чужі елементи», нетрудащі прошарки населення; «колишні люди» – дворяни й чиновники царської адміністрації; «служителі культу» – представники духовенства різних конфесій; члени сімей «ворогів народу», засуджених за контрреволюційні злочини; діячі численних політичних партій і громадських організацій, у тому числі «буржуазні націоналісти центру та окраїн...» [18, с. 202].

У документах радянських органів державної безпеки конкретно визначався зміст поняття «антирадянські прояви». У нього включали різноманітні дії, спрямовані проти влади, на підриив пануючої системи: випуск антирадянських листівок; розсилання анонімних листів антирадянського змісту; страйки й невихід на роботу працівників підприємств та установ; аварії й катастрофи на промислових підприємствах та залізничному транспорті, якщо було встановлено зловмисний намір; попереджені спроби аварій і катастроф на промислових підприємствах та залізничному транспорті, за наявності встановленого зловмисного наміру; пожежі; вбивства й замах на вбивства працівників радянського та партійного апарату за наявності політичних мотивів; виступи на зборах, мітингах, нарадах і в громадських місцях з антирадянськими заявами; систематична антирадянська агітація; «всілякого роду інші дії, свідомо спрямовані на шкоду радянській владі» [5].

У жовтні 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписав наказ № 001223 «Про введення єдиної системи оперативного обліку антирадянських елементів, виявлених агентурною розробкою», а також відповідну інструкцію. Ці документи значною мірою відображали зміст і напрями боротьби радянських органів державної безпеки з політичними опонентами. У наказі НКВС СРСР ставилася категорична вимога – негайно взяти на централізований облік кожному особу, скомпроментовану агентурними матеріалами. Л. Берія доручав у стислі строки провести переоблік усіх

¹ На засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 08 жовтня 1938 року прийнято рішення: доручити комісії в складі М. Єжова (голова), Л. Берії, А. Вишинського, М. Ричкова й Г. Маленкова «розробити в 10-денний строк проект постанови ЦК, РНК і НКВС про нову установку в питанні про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства».

агентурних справ, справ-формулярів і літерних справ, які перебували в розробці спецслужб, а водночас – здійснити перевірку архівних розробок і відразу поновити справи, які були припинені не обгрунтовано [1].

Централізованим обліком «антирадянських елементів» займалися 1-ші спецвідділи НКВС СРСР, союзних та автономних республік, крайових й обласних управлінь. Цю роботу також проводили облікові підрозділи дорожньо-транспортних відділів, особливих відділів в армії та на флоті, 3-ті відділи виправно-трудова таборів і колоній. Оперативний облік «антирадянських елементів» поділявся на чотири види: масовий (списковий); формулярний облік активних «контрреволюційних елементів»; облік контрреволюційних організацій і груп; облік осіб, скомпроментованих своїми зв'язками з особами, котрі розроблялися за агентурними справами та справами-формулярами (цей вид обліку ще називався «обліком зв'язків»). Виявлення «антирадянських елементів», які підлягали обов'язковому обліку в органах державної безпеки, здійснювали відповідні оперативні відділи НКВС.

Основу цієї системи складав масовий (списковий) облік. На цей вид обліку брали всіх осіб, які «в силу свого соціального і політичного минулого, національно-шовіністичних настроїв, релігійних переконань, моральної і політичної нестійкості є ворожими соціалістичному ладу...» Ось чому, на переконання керівників радянських спецслужб, вони могли бути використані іноземними розвідками й контрреволюційними центрами з ворожими цілями. До таких «елементів» відносили всіх колишніх членів антирадянських партій, організацій і груп (троцькістів, правих, есерів, меншовиків, анархістів та ін.); усіх колишніх членів «націоналістично-шовіністичних партій, організацій і груп (українських, білоруських, грузинських, вірменських, тюрко-татарських, фіно-карельських та інших)»; осіб, які відбували покарання в тюрмах, таборах і на засланні за контрреволюційні злочини.

До них також відносили членів сімей осіб, засуджених до вищої міри покарання й до позбавлення волі на строк понад 10 років за контрреволюційні злочини (це стосувалося лише прямих утриманців у віці від 16 до 60 років, а саме: чоловіка, дружину, батька, матір, сина, доньку, а інколи – брата та сестру); колишніх учасників контрреволюційних повстань й організацій; колишніх жандармів, поліцейських і тюремників; колишніх так званих політичних бандитів і добровольців білої та інших антирадянських армій; осіб, виключених із ВКП(б) і ВЛКСМ за антипартійні вчинки; представників «іноземних колоній», які виявляли націоналістичні настрої, – поляків, німців, японців, китайців, корейців, італійців, латишів, фіннів, чехів, румунів, греків та ін.

До цих «елементів» органи державної безпеки відносили всіх перебіжчиків, політичних емігрантів, репатріантів, контрабандистів; усіх іноземців, колишніх громадян іноземних держав, радянських службовців, котрі працювали в іноземних фірмах, представництвах, концесіях, акціонерних товариствах; осіб, які підтримували особистий чи письмовий зв'язок з іноземцями, іноземними посольствами й консульствами, есперантистів і філателістів; осіб, які прибули в СРСР у масовому порядку та розглядалися як база для роботи іноземних розвідок (харбінці й ін.); представників релігійних общин – «церковників, сектантів і релігійний актив»; членів таємних містичних товариств і гуртків, масонів, теософів, богословів; усіх колишніх куркулів, а також так званих колишніх людей – царських урядників, дворян, поміщиків, купців, фабрикантів, торгівців тощо [9].

Указаний масовий (списковий) облік «антирадянських елементів» зосереджувався в літерних справах. Така справа заводилася на кожний «обслуговуваний об'єкт» за територіально-виробничою ознакою: у районі – на кожен населений пункт (сільраду, великі колгоспи, радгоспи, машинно-тракторні станції); у містах – на промислові підприємства, установи, вищі навчальні заклади, на систему однорідних закладів і підприємств (школи, торговельну мережу та ін.); в армії – на окремі військові частини; на транспорті – по окремих службах тощо. При цьому літерна справа складалася з шести частин, які включали офіційні матеріали; агентурно-інформаторську мережу; списковий облік «антирадянських елементів»; інформаційні матеріали; документи оперативної роботи; листування. У літерних справах особливо важливих об'єктів, зокрема промислових підприємств оборонного значення, до згаданих шести частин додавалися ще дві – із протидиверсійної й мобілізаційної роботи.

Інструкція НКВС СРСР дозволяла вести літерні справи ще й за «лінійною ознакою», тобто за окремими групами «антирадянського елементу» (троцькісти, есери, поляки, німці, релігійні общини та ін.). У всіх випадках кожну взятую на облік особу заносили в список, який зберігався в третій частині літерної справи. Водночас на кожну взятую на облік особу заводили облікову справу, у якій концентрувалися всі матеріали «агентурного висвітлення» та яка зберігалася в тій самій третій частині

літерної справи. Крім того, на кожну таку особу оперативний працівник заповнював облікову картку; усі літерні справи обов'язково реєструвалися в 1-х спецвідділах НКВС СРСР, республіканських, крайових та обласних центрів, в облікових підрозділах дорожньо-транспортних відділів та особливих відділів військових округів [3].

Унаслідок надходження нових компроментуючих матеріалів, виявлення зростаючої антирадянської активності взятої на облік особи співробітники органів державної безпеки вилучали облікову справу цієї особи з літерної справи, а натомість на її основі відкривали справу-формуляр або агентурну справу. Справа-формуляр була активною агентурною розробкою однієї особи, яка ґрунтувалася на агентурних матеріалах про контрреволюційну діяльність особи, а також на інших перевірених матеріалах – заявах, показах, даних перлюстрації кореспонденції тощо. Справи-формуляри заводили також на всіх колишніх активних членів антирадянських політичних партій, організацій і груп (троцькістських, меншовицьких, есерівських, правих, анархістських і т. ін.), на «національно-релігійні к.-р. авторитети (ксьондзів, мулл, попів)...», адміністративно-засланих, співробітників іноземних представництв, на ряд інших осіб, незалежно від наявності компроментуючих матеріалів.

Потрібно зазначити, що справа-формуляр супроводжувала підозрювану людину фактично все її життя. Після арешту такої особи справа-формуляр використовувалася слідчими і доповнювалася копіями протоколів допитів і звинувачувального висновку. Після засудження особи до позбавлення волі справа-формуляр передавалася в 3-й відділ виправно-трудового табору чи колонії «для продовження розробки». Коли ж людина звільнялася з табору або колонії, справа-формуляр з ГУЛАГу скеровувалась у відповідний орган НКВС за місцем проживання особи – для подальшої «активної агентурної розробки». Згідно з інструкціями НКВС СРСР, затвердженими наркомом Л. Берією, справа-формуляр дозволялося припинити лише в кількох випадках: у зв'язку зі смертю підконтрольної особи, її виїздом за межі СРСР або встановленням її повної політичної лояльності.

Ще одним видом оперативного обліку «антирадянських елементів» були агентурні справи. Під цим терміном спецслужби розуміли «розробку групи осіб, зв'язаних між собою спільністю контрреволюційних поглядів чи співучастю в одному і тому ж злочині...» Агентурну справу заводили на основі перевірених агентурних та інших матеріалів про «конкретну злочинну діяльність групи осіб». При цьому на кожну особу, яка розроблялася за агентурною справою, складалася спеціальна реєстраційна картка, а при веденні великої агентурної справи – навіть справа-формуляр (докладний меморандум). Після засудження особи до позбавлення волі, 1-й спецвідділ НКВС передавав згаданий меморандум агентурно-слідчих матеріалів у 3-й відділ виправно-трудового табору чи колонії, де на в'язня заводили справа-формуляр [10].

Нарешті, завершальним видом оперативного обліку «антирадянських елементів» був облік зв'язків. Йому підлягали особи, скомпроментовані близькими стосунками з тими, хто розроблявся органами безпеки за справами-формулярами та агентурними справами. Відповідна інструкція НКВС СРСР вимагала на облік зв'язків брати лише осіб, які могли становити оперативне значення. Співробітники спецслужб на кожну контрольовану особу заповнювали облікову картку, яку здавали залежно від підпорядкування в 1-й спецвідділ НКВС СРСР, 1-й спецвідділ республіканського, крайового чи обласного центру, в облікові підрозділи дорожньо-транспортних відділів або особливі відділи військових округів. Цей вид оперативного обліку служив завершальною ланкою в системі всеохоплюючого контролю радянських органів державної безпеки за актуальними і потенційними «ворогами народу» [4].

У широкому розгортанні політичних репресій у налагодженні ефективної боротьби з так званою контрреволюцією важливе значення надавалося чіткому визначенню «об'єктів обслуговування». У документах НКВС СРСР наводили детальний перелік «антирадянських елементів» за так званим політичним забарвленням, який містив 16 розділів: 1-й – «члени антирадянських політичних партій, організацій і груп» (троцькісти, праві, меншовики, есери, анархісти та ін.); 2-й – «члени антирадянських націонал-шовіністичних партій, організацій і груп» (українські, білоруські, грузинські, дашнаки, мусаватисти, сіоністи та ін.); 3-й – «російські білогвардійсько-фашистські націоналістичні контрреволюційні елементи»; 4-й – «терористи»; 5-й – «зрадники батьківщини»; 6-й – «шпигуни і диверсанти» (німецькі, японські, польські, англійські та ін.); 7-й – «націоналістичні контрреволюційні елементи з числа іноземних колоній, римо-католицького, лютеранського і протестантського духовенства» (колонії польська, німецька, чеська, болгарська, корейська та ін.).

Наступні розділи стосувалися таких груп: 8-й – «церковники»; 9-й – «сектанти» (баптисти, євангелісти, хлисти та ін.); 10-й – «містики» (масони, теософи та ін.); 11-й – «повстанці» (учасники повстань і заколотів, повстанських організацій і груп та ін.); 12-й – «учасники масових антирадянських виступів» (страйків, антиколгоспних акцій, виступів в армії й ін.); 13-й – «провокатори» (у зарубіжних компартіях, царської охоранки, серед секретних співробітників НКВС та ін.); 14-й – «шкідники» (у промисловості, сільському господарстві, інших галузях економіки); 15-й – «саботажники» (у державних установах, армії, промисловості, сільському господарстві); 16-й – «різний антирадянський елемент» («носії терористичних настроїв», розповсюджувачі провокаційних чуток, наклепники, «колишні люди» й ін.) [11, с. 2].

Вихідною ланкою в організації боротьби радянських спецслужб з цими численними проявами «внутрішньої контрреволюції» була агентурно-оперативна робота – «основа і серце всієї роботи...» [7]. Вона полягала в організації широкої мережі інформаторів, резидентів і секретних агентів, які діяли у всіх сферах життя країни й «сигналізували» про найменші відступи від панівних канонів. Мотивація такої масової співпраці громадян з органами державної безпеки була різною, починаючи від щирого вияву «класової свідомості», бажання викрити «ворогів трудового народу» й закінчуючи буденними меркантильними розрахунками – на кар'єрне підвищення, певні матеріальні вигоди та ін. Серед найбільш важливих причин співпраці були страх перед режимом, прагнення продемонструвати свою лояльність владі, а в результаті – можливість захистити себе від можливих репресій.

Інформатори становили найбільшу частину агентурного апарату. Вони працювали на всіх ділянках державного, господарського, духовного життя країни; повідомляли органи безпеки про стан виробництва, настрої людей, всілякі «ненормальності» тощо. Роботою інформаторів керували резиденти, які здійснювали зв'язок між ними й оперативними працівниками спецслужб (10–20 інформаторів на одного резидента). На відміну від цього, секретні агенти діяли в наперед визначеному, «ворожому» середовищі, отримуючи спеціальні завдання й перебуваючи на особистому зв'язку з оперативними працівниками [16, с. 233–235]. У роботі з агентурним апаратом ключового значення надавали трьом компонентам – вербуванню, перевірці та використанню таємних працівників. При цьому успіх справи значною мірою залежав від уміння чекіста знайти правильний підхід до «об'єкта», застосувати ефективні методи впливу на нього.

Так, вербуванню передувало ретельне вивчення особи – її минулого, поглядів і переконань, сильних та слабких рис характеру, зв'язків із відповідним середовищем тощо. Оперативні працівники завжди шукали так звані заохочувальні фактори, які б змусили намічених осіб дати згоду на співпрацю. Зокрема, найбільш дієвими факторами психологічного тиску при вербуванні були наявність певного негативного, викривального матеріалу, який давав підстави для переслідування особи; загроза позбавлення свободи чи компрометації в очах громадськості; можливість вступу до ВКП(б) і службового просування; матеріальна вигода, надання чи збереження добре оплачуваної роботи та ін. Вербування здійснювалося безпосередньо оперативними працівниками органів безпеки або через інших осіб – родичів, друзів, перевірених партійців. Вербування деяких категорій партійних, радянських, господарських та інших працівників заборонялося [14, с. 307; 8; 12; 15, с. 600–601].

Для поповнення агентури серед «ворожих елементів» спецслужби використовували масові арешти. У свій час Й. Сталін звертав увагу голови ОДПУ В. Менжинського на важливість такої тактики, а Г. Ягода навіть закликав чекістів «вербувати пачками». В окремі періоди діяльності радянських органів безпеки відбувалося надмірне зростання конспіративного апарату, що негативно позначалося на якості агентурної роботи. У 1937 р. проведено значне скорочення чисельності інформаторів, резидентів і секретних агентів, але з 1939 р. негласна мережа стала знову помітно зростати, насамперед за рахунок «освоєння» приєднаних до СРСР територій – Західної України й Західної Білорусі, Північної Буковини та Бессарабії, а також балтійських республік. Завдяки численному негласному апарату спецслужби отримували принаймні мінімальний компроментуючий матеріал чи формальні «зачіпки», необхідні для початку слідства [19, с. 128–157].

Наступний етап в агентурній роботі – перевірка завербованих осіб. Її здійснювали різними способами та методами, щоб пересвідчитися в чесності агентів, правдивості їхніх повідомлень. У практиці роботи спецслужб нерідко траплялися випадки дезінформацій і дворушництва з боку агентів, що змушувало органи безпеки розробити відповідний механізм контролю та перевірки негласних помічників. До найбільш поширених методів перевірки інформаторів, резидентів і секретних агентів

відносили зовнішнє спостереження, використання паралельної агентури, логічний аналіз поведінки й розповідей секретних співробітників тощо. Застосування таких оперативних прийомів забезпечувало можливість «відсіву» непевних агентів, а також викриття тих, хто працював на ворожу сторону, хто вів подвійну таємну гру.

Завершальний компонент у цій роботі – використання агента. Воно розпочиналося з вивчення зв'язків секретного співробітника в середовищі, яке цікавило органи державної безпеки. Якщо в ньому агент не мав потрібних зв'язків, проводилося його «введення» в згадане середовище – через іншого агента або через пошук нових зв'язків. Характерними методами роботи сталінських спецслужб у боротьбі з «антирадянськими елементами» були так звані провокація й легенда. Перший метод означав створення чекістами за допомогою своєї агентури фіктивних «ворожих» організацій, щоб виявити противників пануючого ладу. Другий застосовувався тоді, коли в певному місці реально існувала антирадянська організація, але органи безпеки не могли знайти підхід до неї. У такому випадку також створювалася фіктивна організація з одного чи кількох агентів, із допомогою якої вдавалося встановити зв'язок із реальною організацією [6].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Як бачимо, в умовах радянського тоталітарного режиму основним видом діяльності спецслужб був політичний розшук, а їх головною метою залишалося придушення будь-яких проявів інакодумства, найменших ознак нелояльності владі. Більш докладне вивчення механізмів політичного керівництва спецслужбами й конкретних форм і методів оперативної, слідчої, карально-судової діяльності органів безпеки в УСРР–УРСР та всьому Радянському Союзу складає предмет подальших наукових досліджень з указаної тематики.

Джерела та література

1. ГДА МВС України (Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України), ф. 45, оп. 5, спр. 20, арк. 34, 34 зв.
2. ГДА МВС України, ф. 45, оп. 5, спр. 20, арк. 48, 48 зв., 49.
3. ГДА МВС України, ф. 45, оп. 5, спр. 20, арк. 37–38 зв.
4. ГДА МВС України, ф. 45, оп. 5, спр. 20, арк. 39–40 зв.
5. ДА СБУ (Державний архів Служби безпеки України), ф. 9, спр. 86, арк. 15.
6. ДА СБУ, ф. 13, спр. 225, арк. 14–22.
7. ДА СБУ, ф. 13, спр. 225, арк. 5.
8. ДА СБУ, ф. 13, спр. 225, арк. 9–13.
9. ДА СБУ, ф. 9, спр. 84-сп., арк. 144–144 зв.
10. ДА СБУ, ф. 9, спр. 84-сп., арк. 146–149 зв.
11. ДА СБУ, ф. 9, спр. 84-сп., арк. 157, 157 зв., 158.
12. ДА СБУ, ф. 9, спр. 84-сп., арк. 169.
13. Золотарьов В. А. Олександр Успенський: особа, час, оточення / В. А. Золотарьов. – Харків, 2004. – С. 61–67.
14. История советских органов государственной безопасности. – М., 1977. – С. 307.
15. Лубянка: органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. – М., 2003. – 768 с.
16. Петров Н. «Сталинский питомец» – Николай Ежов / Н. Петров, М. Янсен. – М., 2008. – С. 233–235.
17. РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории), ф. 17, оп. 3, д. 1002, л. 37.
18. Сталин И. В. Сочинения / И. В. Сталин. – М., 1955. – Т. 13. – 434 с.
19. Тепляков А. Г. Машина террора: ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг. / А. Г. Тепляков. – М., 2008. – С. 128–157.
20. Хаустов В. Н. Развитие советской спецслужбы. 1917–1941 / В. Н. Хаустов // Исторические чтения на Лубянке. 1997 год. Российские спецслужбы: история и современность. – Москва ; Великий Новгород, 1999. – С. 17–42.

Баран Владимир. *Борьба советских органов государственной безопасности с «антисоветскими элементами».* В статье на основе рассекреченных архивных документов анализируется содержание и главные направления борьбы советских органов государственной безопасности с так называемыми антисоветскими элементами.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, НКВД, «антисоветскими элементами».

Baran Volodymyr. *Soviet sTate Security Bodies Struggle Against «Anti-Soviet Element»: 1934–1941.* The article lays down the analysis of the scope and methods of operation of the Soviet state security bodies in 1934–1941. It describes the technology of political search as the main profile of Stalin's special services. On the basis of documents of NKVD of the USSR the categories of the so-called «anti-Soviet element» are described.

Key words: state security bodies, NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs), «anti-Soviet element».

Стаття надійшла до редколегії
03.09.2016 р.